

ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ КИЇВСЬКИХ МИТРОПОЛИТИВ ПІЗЬНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЯК КОНЦЕПТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

LIFE AND WORKS OF THE METROPOLITANS OF KYIV IN THE LATE MIDDLE AGES AS A CONCEPT OF NATIONAL MEMORY

Сліпушко О.М.,

orcid.org/0000-0002-7401-7492

доктор філологічних наук, професор,

завідувач кафедри історії української літератури, теорії літератури та літературної творчості

Навчально-наукового інституту філології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Щелкунова О.С.,

orcid.org/0000-0002-0030-3592

доктор філософії,

асистент кафедри історії української літератури, теорії літератури та літературної творчості

Навчально-наукового інституту філології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена комплексному аналізу творчості київських митрополитів доби Пізнього Середньовіччя як особливого складника літературного процесу та культурно-інтелектуального життя Русі-України другої половини XIII–XV ст. У фокусі – питання переосмислення цього історико-культурного періоду, який тривалий час розглядався крізь призму занепаду літературної традиції внаслідок політичної децентралізації та втрати державної цілісності. У статті запропоновано підхід, що дозволяє інтерпретувати митрополичу книжність як активний продуктивний феномен, пов'язаний із трансформацією форм культурної пам'яті та збереженням тяглості киеворуської духовної традиції.

У дослідженні проаналізовано тексти київських митрополитів, представлені проповідницькими, епістолярними, агіографічними жанрами. Особливу увагу звернено на жанрово-стильові характеристики, ідейне наповнення та функціональне призначення текстів в умовах складних історичних трансформацій. Застосування історико-літературного, культурологічного та герменевтичного підходів у поєднанні з концепцією культурної пам'яті Яна Ассмана стало основою визначення митрополичої творчості як специфічного механізму осмислення та репрезентації минулого через наративні моделі, символічні структури та повторювані смислові комплекси. У роботі враховано впливи другого південнослов'янського культурного руху, ісихастської традиції та стилю «плетіння слів», що суттєво позначилися на формуванні поетики та риторики митрополичих творів.

У статті доведено, що творчість київських митрополитів виконувала не лише духовно-наставницьку, а й важливу соціально-культурну та ідентифікаційну функцію, сприяючи збереженню історичної пам'яті, консолідації спільноти та інтеграції руської книжної традиції в європейський культурний простір. Зроблено висновок, що митрополича спадщина Пізнього Середньовіччя засвідчує безперервність розвитку української літератури після монголо-татарської навали та потребує подальшого вивчення в міждисциплінарному контексті.

Ключові слова: українська література, Пізнє Середньовіччя, київські митрополити, культурна ідентичність, концепт культурної пам'яті.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the works of the Kyiv metropolitans of the Late Middle Ages as a distinct component of the literary process and the cultural-intellectual life of Rus-Ukraine in the second half of the 13th–15th centuries. The focus is on reconsidering this historical and cultural period, which for a long time was viewed through the prism of the decline of literary tradition due to political decentralization and the loss of state unity. The study proposes an approach that interprets metropolitan literary production as an active and productive phenomenon associated with the transformation of forms of cultural memory and the preservation of the continuity of Kyivan Rus' spiritual tradition.

The research analyzes texts by Kyiv metropolitans represented in homiletic, epistolary, and hagiographic genres. Particular attention is paid to genre and stylistic features, ideological content, and the functional purpose of these texts in the context of complex historical transformations. The application of historical-literary, cultural, and hermeneutic approaches, combined with Jan Assmann's concept of cultural memory, provides the basis for defining metropolitan творчість as a specific mechanism for interpreting and representing the past through narrative models, symbolic structures, and recurring semantic complexes. The study also takes into account the influence of the Second South Slavic cultural movement, the hesychast tradition, and the stylistic mode known as "ornate style" (pletienie sloves), which significantly shaped the poetics and rhetoric of metropolitan writings.

The article demonstrates that the works of the Kyiv metropolitans fulfilled not only a spiritual and didactic function but also an important socio-cultural and identity-forming role contributing to the preservation of historical memory, the consolidation of the community, and the integration of the Rus book tradition into the European cultural space. It concludes that the metropolitan heritage of the Late Middle Ages testifies to the continuity of the development of Ukrainian literature after the Mongol invasion and requires further study within an interdisciplinary framework.

Key words: Ukrainian literature, Late Middle Ages, Metropolitans of Kyiv, cultural identity, concept of cultural memory.

Постановка проблеми. Період Пізнього Середньовіччя в історії української культури і, зокрема, літератури позначений складними процесами переосмислення традиції, трансформації книжної традиції та формування нових моделей інтелектуальної й духовної самоідентифікації руської спільноти в умовах політичної децентралізації, втрати геополітичної єдності Руської держави та культурних зрушень. Особливе місце в цих процесах належить київським митрополитам, чия творчість поєднувала церковно-богословський, літературний і культурно-організаційний виміри. У цьому контексті творчість київських митрополитів постає важливим компонентом літературного процесу Пізнього Середньовіччя, що потребує переосмислення поза схемами «перерви» чи «застою», свідчить про специфічну еволюцію книжності в контексті трансформації державних структур. Твори київських митрополитів фіксують концепт культурної спадщини, відображають її еволюцію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На другу половину XIII–XV ст. в історії давньої української літератури припадає доба Пізнього Середньовіччя, що відіграла визначальну місію у справі відродження політично-культурних рухів на теренах зруйнованої монголо-татарами Києворуської держави. Її книжники, творячи нові списки старих текстів, утверджували руську книжність як оновлену, репрезентуючи загалом продовження і розвиток автентичної традиції, її потуги до нового культурно-літературного буття. Свого часу І. Франко досить скептично зазначав, що українська література пережила “300-літній занепад усякої духовної праці, всякої літературної творчості. Рідко котра жива література в світі переходила таку летаргію. І то не був упадок “освіти”: такі люди скребли немилосердно пір’ями, переписували масу фоліантів, скорочували, компілювали, редагували зі старих матеріалів масу нових книг, але все се була марна, механічна робота. Праця була, письменство писалося, та не було ані іскри живої думки, не було зерна духового інтересу, який би з тої механічної праці робив якесь справді живе органічне діло” [8, с. 216]. Подібно міркував і М. Грушевський, наголошуючи, що “з погляду книжної продукції України ці пів третини століття XIV, XV і перша половина XVI віків усе ще стеляться перед очима дослідника якоюсь порожньою, безплідною пустинею, що він збентежено стає, боячись пускатися в позбавлену всяких орієнтаційних знаків пусту просторін” [4, с. 5]. Звісно, обидва не володіли всіма тими відомостями і фактами, які стосуються

означеного періоду. Водночас М. Грушевський говорив про красність, художність цих текстів, тому “при всій бідності своїй у сфері продукції, цей період, очевидно, був повний внутрішнього змісту. Він підготовлював небувалу доти напружену громадську, ідейну активність першого відродження [...]. Ці віки були таки смутними, але не безплідними днями нашого життя” [4, с. 6]. Вчений першим сказав про потенціал книжності Пізнього Середньовіччя у плані подальшого національно-культурного розвитку. Д. Чижевський назвав цей період “майже паузою в літературному розвитку” [9, с. 212].

Натомість на сучасному етапі розвитку української медієвістики можемо говорити про вагомий роль тогочасної літератури у процесах національної ідентифікації, інтеграції в європейський простір, а також у формуванні культурної пам’яті, що забезпечувала міжпоколінню тяглість історичних смислів, конструювала спільне «ми», підтримувала соціальну згуртованість та водночас закріплювала ключові символи, наративи, ідейні основи й ціннісні орієнтири суспільства. Ян Асман у роботі «Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination» зазначає: “Every culture formulates something that might be called a connective structure... it ... links yesterday with today by giving form and presence to influential experiences and memories, incorporating images and tales from another time into the background of the onward moving present, and bringing with it hope and continuity. This connective structure is the aspect of culture that underlies myths and histories. Both the normative and the narrative elements of these – mixing instruction with storytelling – create a basis of belonging, of identity, so that the individual can then talk of “we.” What binds him to this plural is the connective structure of common knowledge and characteristics – first through adherence to the same laws and values, and second through the memory of a shared past” (Переклад наш: «Кожна культура формує те, що можна назвати сполучною структурою... вона ... поєднує вчорашній день із сьогоднішнім, надаючи форму й присутність значущим досвідам і спогадам, вплітаючи образи та оповіді з іншого часу в тлоплинний теперішній і приносячи з собою надію та відчуття тяглість. Саме ця сполучна структура – це вимір культури, що лежить в основі міфів та історій. Їхні нормативні й наративні елементи, поєднання настанови й розповіді, створюють підґрунтя належності та ідентичності, завдяки якому людина може сказати «ми». Те, що пов’язує індивіда з цим «ми», – це сполучна структура спільного знання та спіль-

них характеристик: по-перше, через дотримання одних і тих самих законів і цінностей, а по-друге – через пам'ять про спільне минуле») [1, с. 2].

Фактично, залучення концепції культурної пам'яті Яна Ассмана дає змогу розглядати тексти давньої літератури як форми збереження й трансляції значущого минулого, у яких пам'ять функціонує через наратив, символічні образи та повторювані смислові структури, а також дозволяє виявити принципи організації культурного досвіду, що забезпечували довготривалу спадкоємність історичних смислів і сприяли формуванню культурної самосвідомості спільноти.

Постановка завдання. Мета статті – комплексний аналіз творчості київських митрополитів доби Пізнього Середньовіччя як особливого складника літературного процесу та культурно-інтелектуального життя Русі-України другої половини XIII–XV ст., а також з'ясування її ролі у збереженні та трансляції культурної пам'яті, формуванні спільної ідентичності та підтриманні тяглості києворуської духовної традиції. Для реалізації поставленої мети передбачено виконання таких завдань:

- проаналізувати творчість київських митрополитів як складову літературного процесу Пізнього Середньовіччя та переосмислити її поза традиційною концепцією «занепаду»;
- визначити жанрово-стильові та ідейні особливості митрополичої книжності, окреслити її функціональне призначення в умовах політичної децентралізації та культурних змін;
- дослідити тексти митрополитів як форму репрезентації культурної пам'яті;
- з'ясувати впливи другого південнослов'янського культурного руху, ісихастської духовності та стилю «плетіння слівес» на формування поезики й риторики митрополичої літератури;
- окреслити роль митрополичої творчості у збереженні історичної пам'яті, консолідації спільноти та інтеграції руської книжної традиції в європейський культурний простір.

Виклад основного матеріалу. У добу Пізнього Середньовіччя відроджувалися і кристалізувалися державницькі й культурні традиції часів Київської Русі. Русь-Україна вбирала загальноєвропейські процеси становлення політичних націй у складі Литовсько-Руського князівства, де руська мова мала статус державної. Творилися спільні українські та литовські тексти, засвідчуючи литовсько-руський культурно-літературний простір. Пізньосередньовічні твори наповнювалися новим сенсом, визначаючи майбутню ідейно-тематичну базу для доби Ренесансу

(Відродження). Формувався новий міжлітературний контекст, позначений європейськими впливами, які через Литву прийшли у Русь. Гармонійно поєдналися політична місія Литви і руська культурна домінанта. Характерною рисою Пізнього Середньовіччя стає усвідомлення літератором-творцем власної індивідуальної ролі як творця тексту.

Вагомими рисами доби є другий південнослов'янський культурний вплив, промоторами якого на русько-українських землях стали митрополити Кипріяні, Григорій Цамблак, Йосиф І Болгаринович; болгарсько-візантійська ересь богомільство; поширення різних містичних, еретичних, аскетичних течій; прихід ісихазму, який П. Білоус називає феноменом, що “визначив риторичну програму середньовічної християнської культури на православному сході Європи, відтак означив світоглядну і практичну (молитовну) стратегію аскези” [2, с. 235]. Світогляд ісихазму сприяв відродженню слов'янського православ'я й античного містицизму, ставши ідейною базою східної православної церкви. Його популяризації разом із емоційно-експресивним стилем у руській книжності сприяли київські митрополити Кипріяні і Григорій Цамблак [7]. Другий південнослов'янський вплив позначився на літературі, графіці, правописі, освіті, появі католицьких єпископських кафедр, латиномовних шкіл у Львові, Красноставі, Перемишлі, сприяючи інтеграції української молоді в університети Європи. Митрополити Кипріяні і Григорій Цамблак сприяли популяризації й адаптації до місцевої специфіки здобутків Тирнівської гімнографічної школи. Український культурний контекст утвердився як складова частина “європейської середньовічної християнської цивілізації, означилися процеси, генетично й типологічно подібні до загальноєвропейських, які характеризувалися перебудовою ціннісних орієнтацій, зародженням паростків Ренесансу” [7, с. 549].

У книжності 2-ої пол. XIII–XV ст. формується багатоконтекстуальність літератури, твори є синтетичними, поєднують різні книжно-національні традиції. Поширювалася ідея вселенського православ'я греками-митрополитами Максимом, Ісидором, Теогностом, Фотієм. У 2-гій пол. XIV–1-шій пол. XV ст. поширюється емоційно-експресивний стиль “плетіння слівес”, репрезентуючи впливи болгарської Тирнівської школи на українських теренах. Йому притаманні увага до психології особистості, її душі, що є новаторськими для середньовічної книжності. Русіянами ісихазму й емоційно-експресивного українського

книжного стилю стали митрополити Кипріан і Григорій Цамблак, отець Іоанн, доповнивши ісихазм автентичними рисами. Стил «плетіння слів» розвиває традиції орнаментального стилю, зокрема йому притаманні ритмічна мова, художні повтори, окличні речення, звернення до читача і слухача, емоційність, чуттєвість, психологізм, внутрішні монологи, висока емоційність, гіперболізація, виражене авторське начало.

Посилюється роль особистості у тексті, автори формують власні стилі. Вагомою рисою стилю Пізнього Середньовіччя є гуманістична тенденція. Так, митрополит Фотій наголошував на необхідності тлумачити Біблію відповідно до викликів того часу, а митрополит Ісидор піднімав ідею об'єднання католицької та православної церков, формуючи ідею унії. У цей час церква виконувала місію оберега русько-української ідентичності, впливаючи на формування української суспільно-політичної свідомості.

Після трагічного занепаду Києва 1240 р. від монголо-татар першим київським митрополитом став Кирило II – ставленик князя Данила Галицького. Вперше Кирило II згадується як митрополит під 1243 р., коли Данило Галицький висунув його на митрополиту кафедру. У 1249 р. його затвердив Константинопольський патріарх. Проте надалі шляхи Кирила і Данила розійшлися через неприйняття митрополитом контактів князя з Папою Римським і коронації Данила у 1253 р.

Перу Кирила II належить низка текстів, зокрема, частини Галицько-Волинського літопису. Завдяки йому 1270 р. з Болгарії привезли список «Номоканону», що лежить в основі східнослов'янської редакції «Кормчої». У 1274-1275 рр. на Володимирському соборі було прийнято «Правило Кирила, митрополита Руського, сьшдьшихся єпископ: Далмата Ноугородського, Ігнатія Ростовського, Феогноста Переяславського, Симеона Полотського, на поставленіє єпископа Серапиона Володимирського». Художній характер у цьому теологічному трактаті має вступ, що містить проповідь і виклад авторських ідей. Згадується безлад у церковній сфері, бездіяльність духовництва, переважне використання грецької мови, численні порушення церковного уставу. Ці чинники автор вважає такими, що сприяють язичництву. Кирило II наголошує на необхідності триматися християнських норм. У «Правилах» Кирила наголошено на ролі руської церкви і суспільно-духовній місії руських священників. Кирило свідомий причин занепаду Русі, вказуючи шляхи подолання кризи. Також Кирилу II приписують «Слово и поученіє к

попам», статті у складі «Мірила праведного», де розширюються «Правила». Текстам притаманна виражена авторська гуманістична позиція, звеличення ієрейського сану. Світоглядів Кирила II притаманний християнський антропоцентризм, усвідомлення людської душі як найвищої цінності. Щодо гріхів ієреїв, то їх називає найбільшими «переступами» людей, адже священники покликані бути еталоном, мірилом поведінки для всієї пастви. Помер митрополит Кирило II 1280 р. у Переяславі-Залеському і був похований у Софійському соборі.

Після Кирила II митрополиту кафедру посів грек за походженням Максим, який тривалий час мешкав у Києві, провадячи церковну і культурно-літературну діяльність. Він написав добре структурований твір «Благословеніє Максима, митроплита всея Руси, ко всім христіанам правовірним». Перша частина містить тези про християнські пости, їх дотримання, фізичні й моральні, духовні засади. У другій викладено авторські думки Максима про шлюб. Так, описано, як митрополит сміливо пише про шлюби, не освячені церквою, що говорить про його демократичний світогляд, наближення до Відродження, що вже крокувало тогочасною Європою.

Знакова постать серед київських митрополитів – Петро Ратенський (1308 – 1326), канонізований 1339 р. Літературна спадщина репрезентує його як мудрого духовного наставника, блискучого оратора, автора шести послань – епістолій. Перша епістоля Петра Ратенського є окремим посланням, присвяченим початку Великого посту і має назву «Поученіє смиренного Петра митрополита Київського и всея Руси ігуменом, попом и діяконом». Твір перегукується за змістом, ідейно-тематично з твором митрополита Кирила II «Слово и поученіє к попам». Обидва митрополити мислили в єдиному духовному ключі, формуючи традицію митрополитої творчості. Друга епістоля Петра Ратенського звернена до церковному чину і всіх православних християн. Автор пише, якщо священник овдовів, то не варто вдруге одружуватися, а треба прийняти чернечий постриг. Він вважає, що у світському житті важливо відмовитися від ієрейства, що говорить про вище покликання. Автор обґрунтовує концепт істинної віри. [6]. У третій епістолії-посланні «К єпископом, и попом, и архимандритом, и игуменом, и дияконом, и ко всѣм православным крестьяном» автор репрезентує міркування щодо обрядів вінчання і хрещення шляхом занурення; заборону лихварства і торгівлі серед ченців; християнських обов'язків мирян; причащення тіла

Христа; осуджує порушників правил митрополичого буття і життя святих отців. У четвертій посланні-епістолії “Поученє Петра митрополита, єгда преп. ТѣѢрського владыку Андрея во сборѣ” автор висловлює бачення ситуації 1311 р. на Переяславському соборі, хоча підтекст спрямований на нагадування мирянам і пастві про необхідність спасіння душі як сенсу земного життя. Застерігає не впадати у гріхи, що є “сатанинськими справами”, як і пережитки поганства. Творчу спадщину митрополита Петра Ратенського вважаємо інтеграційною складовою слов’янських православних церковних мислителів. Про це свідчить п’ята епістола Петра Ратенського “Поученіє Петра митрополита”, де осмислюється комунікація між духовним пастирем і паствою, священником і мирянами як поле обміну духовними цінностями, що в добу Пізнього Середньовіччя було особливо актуальним. Митрополит закликає паству слухатися духовного пастиря-наставника як вчителя християнського вчення. У шостому посланні Петра Ратенського “Поученіє Петра митрополита ко князю великому Димирию и къ старым, и ко младым, и ко всѣм христіанам” автор нагадує мирянам про неминучість кар Божих, говорячи про наслідки їх ігнорування; звертається до пастви, нагадуючи про “велике послушаніє”. Загалом Петро Ратенський закликає русько-українське духовенство усвідомити власну місію як охоронців і представників Церкви Божої на землі, наставників і пастирів мирян, прикладу благочестивого життя.

Петра Ратенського на митрополичій кафедрі змінив грек Теогност, який обіймав цю посаду протягом 25 років. Як мислитель він сформувався на руських книжних традиціях, водночас збагативши їх грецькими літературними здобутками. Творчість Теогноста присвячена суто теоретичним релігійним проблемам й інтерпретаціям реальності, що інтегрує його творчість у руський духовний простір. В “Поученні Феогноста, митрополита всея Руси, душеполезное и спасенное, к духовным чадом нашим, правоверным крестьяном. От Божественных Писаній” розвивається ідея про важливість для людини смиренності, милосердя, терплячості. Для підтвердження цього автор подає цитати, вислови зі Святого Письма, творів Отців Церкви. У центрі твору Теогноста – віра у Божий Суд, воскресіння після смерті, місія молитви як розмови з Богом.

Київський митрополит Олексій Б’яконт написав два повчання, грамоти-послання, духовну грамоту, одне церковне правило. На межі 1354–1355 рр. з’явилося повчання Олексія

Б’яконта “От апостольських дѣбаній къ христілюбивим христіаном” (“К христілюбивым христіаном”), присвячене зайняттю ним митрополичої кафедри. Тут протиставляється два світи – світ хрещених і світ нехрещених. Нехрещених людей називає людьми антихриста, міркуючи про власне життєве покликання у навчанні чад духовних. Автор наголошує, що прагне жити так, аби бути гідним прикладом сучасникам і нащадкам.

Книжником-митрополитом був і Кипріяні – наступник Олексія Б’яконтана митрополичої кафедри. Його творча спадщина репрезентована такими різножанровими текстами, як “Житіє митрополита Петра (Ратенського)” і похвальне слово йому, послання і повчання, гімнографія. В основу редакції “Житія митрополита Петра (Ратенського)” 1381 р. покладена редакція тексту невідомого автора 1327 р. Митрополит Кипріяні трудився над текстом тривалий час, наповнюючи його власними ідеями. Збереглося понад 100 списків твору, серед яких найбільш ранній датується кінцем XIV ст. і входить до грудневої “Службової мінеї”. Повна назва твору – “Месяца декабря в 21 день. Житієи жизнь мало исповѣданіє от чудес иже в святых отца нашего Петра архієпископа Києвського и всея Руси. Списано Киприаном смѣренным Києвским и все Руси. Господи благослови Отче”. Показово те, що це був перший руський твір у стилі “плетіння словес”. Але загалом стиль “плетіння словес” переважає в Кипріяновому “Похвальному слові митрополиту Петру”, написаному незадовго до смерті автора. Композиція і структура тексту подібні до “Житія Петра (Ратенського)”. “Похвальне слово митрополиту Петру” містить вступ, коротку біографію святого, похвали йому і молитви. Зокрема, в тексті використано складні стилістичні конструкції, як численні повтори, пишні порівняння, висока експресивність, емоційність.

Починається “Похвальне слово митрополиту Петру” риторичним звертанням із переліком чеснот героя, які прославляють його. Саме ім’я Петра – ключове слово, постійно повторюване автором, яке має певну магічну функцію слова-символа. Петро постає як особистість, “гідна поваги у святителях”, “священніший”, перший світильник, трудоположник і чудотворець у Русі, послідовник апостолів Христа, опора церкви, борець із еретиками, проповідник благовіря. Із пієтетом описано Волинську землю, де він народився. У заключній молитві до святого Петра подано гімн, що має читатися у день пам’яті святителя П. Ратенського. Улюблений засіб автора – лексична анафора, коли п’ятнадцять разів окличні речення починаються

зі слова “радуйся!”. Ю. Пелешенко наголошує, що “Кипріянове “Житіє...” та “Похвальне слово митрополиту Петру” стали відповіддю на нові художньо-естетичні вимоги епохи східноєвропейського Передвідродження. Ці твори є хронологічно першими у східнослов'янських літературах, написані у новому емоційно-експресивному стилі “плетенія слів” [7].

Книжна спадщина Кипріяна підтверджує, що другий південнослов'янський вплив не був привнесеним ззовні, а зумовлювався впливом внутрішніх обставин розвитку культурного і суспільно-політичного життя руського народу.

Послання і повчання Кипріяна можна поділити на три групи. Перша – послання ділового характеру, присвячені церковно-релігійним питанням. Друга містить особистого змісту пам'ятки епістолярного стилю кінця XIV–початку XV ст. Третя включає повчання Кипріяна з літургічних питань, адресовані пастві чи конкретній особі. Послання особистого характеру відображають душевні переживання автора, його емоції та враження. Кипріян мислить свою авторську позицію як учительську, наставника пастви. Творам притаманні мотиви особистих переживань і емоцій, які часто співзвучні з загальнодержавними викликами. Творам Кипріяна притаманні прості мова і стиль, діалогічна форма викладу сюжету, конкретні й чіткі думки. Кипріяну приписують і ряд молитов, що підтверджують зміст статей церковно-службових збірників. Зокрема, це “Молитва разрешити умершаго всякаго христианина. Творение господина Киприана митрополита, а писано в Луцке над гробом княжим Димитрієвим”, “Благословіння та прислання митрополита Кипріяна, молитва, казана во отверженіи і прислання і після освячення церкви, в ній же трапляється померти людині потрібною якою бо смертю”, “Канон молебн до Господа нашего Ісуса Христа во усібних бранях іноплемянних. Творіння святішого патріарха Філофея, потреже же Кипріяна митрополита Київського і всієї Русі”, “Канон до Господа нашего Ісуса Христа і до пречистої Богородиці, співаний на дозрівання плоду і за бездошів'я. Творіння смиренного митрополита всея Русі Кипріяна”. Кипріянові молитви – синтетичні й компілятивні тексти, створені на основі популярних християнських молитовних творів різного характеру і призначення. Оригінальним є гімнографічний твір Кипріяна “Служба” на честь святого митрополита Петра Ратенського, що дійшов у багатьох списках, збережених у різних рукописах (найдавніші датуються XV ст.). Велика кількість списків

свідчить про популярність твору, інтерес серед простого народу та еліти завдяки оригінальності й актуальності образу героя в них. Кипріян писав просто і доступно, звертався до наболілих проблем тогочасного життя, вмів торкнутися розуму і серця кожного. “Служба” Кипріяна відповідає традиціям урочистих церковно-службових піснеспівів, які творять похвалу святому. Перед смертю автор написав духовну “прощальну” грамоту, репрезентувавши філософсько-поетичні роздуми про марноту земного життя і про смерть людини. Кипріян згадує своє життя, прощає всіх, благословляє людей, які зустрілися на його життєвому шляху. Грамоту читали на похоронах митрополита Кипріяна, звеличивши його внесок у розвиток української церкви, культури, книжності. Заслугою митрополита визначається інтеграція перенесення традицій болгарської Тирнівської літературно-гімнографічної школи на терени і в літературу Русі. Кипріян написав перший агіографічний твір у емоційно-експресивному стилі “плетіння слів”, а також першу службу за Єрусалимським уставом у Київській митрополії.

Творча спадщина київських митрополитів репрезентує регіональний і конфесійний православний патріотизм. Як пише В. Литвинов, “церква – символ історичної пам'яті народу; церква – індикатор пробудженої національної свідомості; церква – ідейний лідер опозиції. Такі завдання щабель за щаблем буде висувати руська спільнота перед церквою впродовж XV–XVII ст.” [5, с. 19]. Провідниками цих ідей виступали київські митрополити XIII–XV ст. Серед них вагоме місце належить Григорію Цамблаку, феномен якого репрезентує осмислення і вираження болгарської Тирнівської літературної школи, ідей ісихазму у східнослов'янському світі й Русі зокрема. Завдяки його зусиллям ці ідеї інтегрувалися в руський простір, адаптувалися до руського контексту, наповнилися новим оригінальним змістом. М. Грушевський пише, що це було “відродження на пізньовізантійському ґрунті елліністичного християнського містицизму, що протягом, можна сказати, всього існування Східної церкви був властивою животворчою її силою” [4, с. 22].

Творча спадщина Григорія Цамблака досить різножанрова, зокрема це агіографічні, гімнографічні, ораторсько-учительні твори, в яких осмислюються актуальні питання тогочасного церковно-культурного буття. Показовим є ранній твір сербського періоду життя митрополита “Житіє Стефана Дечанського” (1437–1400 pp.), написаний під час перебування на посаді настоятеля Пантократорової обителі в Дечанах. Автор

звертається до образу сербського короля Стефана Уроша Дечанського, канонізованого 1343 р. Метою Григорія Цамблака є написати життє святого “інако” по-своєму, що репрезентує його авторську позицію, представляє особисту думку як головну. У риторичному вступі автор звертається до Бога і читача, як це було традиційно для середньовічних текстів, просячи Божого благословення на працю. Далі подається основна частина із детальним описом життя і чудес святого, що складає основний виклад матеріалу. Потім наводиться традиційний панегірик на честь святого. Г. Цамблук у “Житті Стефана Дечанського” витворив образ і тип ідеального правителя, прославив його, народ і всю сербську державу. Король постає у творі воїном Христа, який долає мученицький трагічний шлях. Стефан – невинна жертва підступності й жорстокості власного батька, приречений на осліплення й вигнання. Після трагічної втрати сина Стефан повертається додому і розпочинає боротьбу з братом Костянтином за батьківський престол. Його трагедія поглиблюється після повстання власного сина Стефана – Уроша IV Душана. Автор ставить собі за мету не просто описати події, а відтворити драму людини – сильної духом, незламної у переконаннях. Хоча головний герой є історичною постаттю, проте реальні події тут другорядні, відсунуваються на другий план, адже головним для книжника є показати внутрішній світ героя, еволюцію його почуттів, динаміку поглядів, психологію загалом. Через історичну трагедію постає ідеологія ісихазму. Автор із пієтетом пише про свого героя, приписуючи Стефану Дечанському схилення візантійського імператора Андроніка III Палеолога до боротьби з єресями. Наголошується у тексті на важливості чуд, зокрема описуються картини зцілення паломників. Цей твір Григорія Цамблака, як і більшість текстів, належать сербському й українському культурно-літературним контекстам, про що свідчить низка східнослов’янських списків “Житія Стефана Дечанського”.

У молдавський період Григорія Цамблака постав твір “Муки Іоанна Нового Сучавського” (“Мученіє святого и славного мученика Іоанна Новага, иже въ Бельградѣ мучившагося, съписано Грігорієм мнихом и презвитером въ великой цркви Молдовлахійской”), в основі якого лежить історія грецького купця Іоанна, закатованого татарами і похованого біля церкви Іоанна Хрестителя у Білгороді біля Дністровського лиману. Створено образ-символ ідеального християнського мученика – мужнього героя, здатного відкрито боротися з ворогами православ’я.

Твори Г. Цамблака “Григорія мниха и прозвитера, игумена обители Поинаирьска, надгробное, иже во святых по остинь, Киприану, архієпископу російському” і “Григорія архієпископа російскаго похвально иже въ святых отца нашего Євфиміа патріарха Трьновскаго” постали в русько-білорусько-литовський період життя книжника.

Перший твір написаний у 1407–1408 рр. під час перебування автора у Плінаїрському монастирі й виголошено цей ораторсько-проповідницький твір було в 1409–1410 рр. у Києві. Ю. Пелешенко пише, що “цей твір є фактично першим панегіриком, написаним у новому для України емоційно-експресивному стилі. У цьому творі Григорій Цамблук використовує для зображення свого героя традиційні засоби “плетеніє словес” із характерними для нього епітетами, ампліфікаціями, що виражені риторичними запитаннями тощо” [7, с. 635]. Як і в інших творах Григорія Цамблака, тут немає традиційного середньовічного самоприниження книжника, який натомість усвідомлює власну значущість. Митрополит Кипріян постає тут учителем і наставником Григорія, що видно зі спогадів і автобіографічних роздумів. Автор мислить себе продовжувачем традицій і діяльності героя.

Другий твір репрезентує життє останнього патріарха незалежної Болгарської держави й написане у стилі “плетіння словес”, містить авторські тлумачення Святого Письма, символіко-алегоричний підхід. Простежується зв’язок біблійних текстів із тогочасними подіями, в контексті якого постає образ головного героя, що втілює традиційні християнські чесноти, є видатною людиною і патріотом, відомий герой і борець із турками. Жертва Євтимія Тирновського трактується як здійснена в ім’я руського народу й Русі. Детально описується картина вигнання Євтимія зі столиці, що не зупинило його боротьбу, а навіть посилює її. Євтимій – ідеальний образ святого, а водночас це живий й правдивий образ, подібний до біблійних персонажів, який володіє такими ж рисами.

Твори Григорія Цамблака можна поділити на три групи. До першої належать тексти, присвячені видатним подіям життя й діяльності Ісуса Христа, Матері Божої. Зокрема, “Слово на Вербну неділю”, “Слово на Великий Четвер”, “Слово на Різдво Богородиці”, “Слово на Вознесіння Господне” та інші. Так, у “Слові на Велику П’ятницю” (“Въ святый Великій Пяток на часох Григорія мниха и презвитера, игумена обители Пантократовы и еже узрите живот ваш висящ пред очима вашима, и на

еретики и о еже жено се сын твой, и къ ученику, се мати твоя. В распятіе Господа Бога и Спаса нашего Исуса Христа”) подано авторське бачення трагічного дня розп’яття Ісуса Христа. Картина страждань Сина Божого сповнена емоцій і переживань самого автора. Описується почуття страху від смерті Ісуса Христа, відчуте самим Григорієм Цамблаком. Книжник відтворює поєднання людського і божественного первнів у образі Сина Божого. Зворушливою є опис плачу Матері Божої біля хреста, на якому розп’ятий її Син. Богоматір звертається до сонця і місяця, просить природу одягти траур за ним. Син Божий каже Матері, що залишає її під опікою улюбленого учня Іоанна. Текст утверджує ідеї гуманізму, змальовуючи Ісуса Христа як Людини, що постраждала за все людство і як Бога.

“Слово на Воздвиження хреста” (“Иже въ святых отце нашего Григорія архієпископа Прусійскаго. Слово на Воздвиженіє честнаго и животворящего Креста”) Григорія Цамблака – проповідь, яка поєднує традиції святкових піснеспівів на честь Хрестовоздвиження, пояснюючи суть описуваного. Тому слухачі осмислюють її сенс і навіть постають учасниками цієї святкової події. Автор ставить собі за мету пояснити і донести адресатові символічне значення святкового дійства. Образ автора є багатоаспектним, виявляється через коментарі Святого Письма. Панегіричний вступ адресовано читачеві, обізаному в деталях Святого Письма, здатного сприймати складний текст. Подано картину підняття Хреста Господнього, покору пекла величчю й могутності Ісуса Христа, воцаріння розп’ятого на хресті Господа над людством. Автор утверджує думку про піднесення Хреста як втілення падіння бісів, перемогу християнського роду, відродження землі, перемогу нового і благодатного життя.

Друга група проповідей Григорія Цамблака включає слова, присвячені дням пам’яті різних святих. Впливом апокрифічних традицій позначені “Похвальне слово апостолам Петру і Павлу” (“Григорія мниха и презвитера, игумена обители Пантократоровы. Слово похвальное святым верховным апостолом Петру и Павлу”). Тут образ Петра базується на апокрифічних матеріалах. У гімні на

його честь автор у символічному ключі тлумачить Святе Письмо, формуючи ідеальний образ головного героя, тому величальні характеристики святих є у “Похвальному слові сорока святих великомученикам”, словах на честь святих Георгія, Дмитрія, Стефана. Книжник відштовхується від норм Святого Письма і проектує його на реальність, виявляючи в описуваних образах сорока мучеників вагомі риси для свого часу. Так біблійні персонажі стають героями його часу, втілюючи зразки будучи для наслідування і повчання.

До третьої групи належать слова і бесіди, присвячені осмисленню питань моралі у контексті християнських цінностей. Зокрема, “Слово про божественні тайни”, “Бесіда про милостиню й жебраків”, “Слово про житіє чернече”, “Слово про спочилих”. В останньому творі трактується ідея супроводження пам’яті про померлих почуттями подяки і молитвами за упокій душ покійних. Автор переконаний, що люди – це подорожні світу, котрі рано чи пізно всі прийдуть до завершення життєвого шляху. Книжник-митрополит згадує про неминучість Апокаліпсиса, тому нагадує про важливість спасіння душ, до якого веде праведне життя.

Вагому роль у творчій спадщині Григорія Цамблака відіграють гімнографічні твори, присвячені трактуванню образів святих, до яких автор звертається і у прозових текстах. У “Службі Іоанну Новому Сучавському” (1327) описано малу вечірню, велику вечірню і ранкову служби, кожній із яких присвячена окрема частина. Така структура зумовлювалася Єрусалимським уставом. Канон на честь святого витриманий у формі подвійного акровірша, де структура формується першими літерами перших чотирьох тропарів канону. Так виникає фраза-акровірш – носій головної ідеї твору, виразник його емоційності та дзеркало почуттів автора.

Висновки. Отже, творчість київських митрополитів доби Пізнього Середньовіччя, як і їхнє життя загалом, репрезентують сильну книжну традицію, засвідчують її розвиток у нових історико-культурних умовах. Постаті й тексти митрополитів означеної доби втілюють концепт культурної пам’яті русько-українського народу у складні часи трансформації держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Assman J. Cultural Memory and Early Civilization. Writing, Remembrance, and Political Imagination. 2012. URL: <https://surl.it/dclldgg> (дата звернення: 27.03.2026).
2. Білоус П. В. Українська середньовічна література : лекції. Житомир : ЖДУ, 2008. 288 с.
3. Білоус П. В. Українська середньовічна література. Житомир : Видавець Євенок О. О., 2015. 584 с.
4. Грушевський М. С. Історія української літератури: в 6 т. Т. 5. Київ : Либідь, 1995. 352 с.

5. Литвинов В. Ренесанс ідеї української державності (XIV–XVI ст.). *Україна. Антологія пам'яток державотворення X–XX ст. : у 10 т.* Т. 2. Київ: Дніпро, 2008. С. 9–40.
6. Пелешенко Ю. В. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII–XV ст.) : Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. Київ : ПЦ «Фоліант», 2004. 424 с.
7. Пелешенко Ю. В. Ораторсько-учительна проза і гімнографія другої половини XIII-першої половини XVI ст. *Історія української літератури : в 12 т.* Т. 1. Київ: Наукова думка, 2014. 840 с.
8. Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 томах / гол. ред. О. В. Мишанич. Київ : Наукова думка, 1983. Т. 40. 565 с.
9. Чижевський Д. І. Історія української літератури : Від початків до доби реалізму. Тернопіль : МПП «Презент» за участю товариства «Феміна», 1994. 480 с.



Стаття поширюється на умовах
ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Дата першого надходження статті до видання: 08.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.05.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026